

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za komparativnu književnost

SRAM U PRAVU I KNJIŽEVNOSTI

Diplomski rad

Tamara Mesarić
Mentor: *Doc. dr.* David Šporer

Zagreb, rujan 2016.

SADRŽAJ

I. UVOD	3
II. SRAM U PRAVU I KNJIŽEVNOSTI	4
1. Osnovne karakteristike srama	4
2. Sram u književnosti	10
2.1. Sram i samoprezir u romanu Najplavije oko Toni Morrison	12
2.2. Socijalni sram u tekstovima Sram i Mjesto Annie Ernaux	17
2.3. Kolektivni sram u tekstu Cirkuska životinja Tiphaine Samoyault	22
3. Sram u pravu	24
4. Uloga srama u restorativnoj pravdi	28
III. ZAKLJUČAK	32
IV. BIBLIOGRAFIJA	33

I. UVOD

Sram nije ugodna emocija, izbjegava ga se kad god je to moguće. Pravo je neskloro emocijama, u svakom koraku i analize i primjene. Književnost tražeći nijanse i pregibe između diktata postojećih riječi i kategorija osjećaja teži naći što singularniji izraz i lingvističko afektivne kombinacije. Iz svega toga proizlazi problematičnost analize srama, problematičnost u pokušaju da se analitički pa onda nužno i iskustveno približimo elementu koji odbija uvid u sebe te u interpretaciji pojavnosti emocije u području u kojem vlada racionalnost. No, baš ta razna opiranja čine bavljenje temom srama još zanimljivijim.

Sram u pravu i književnosti pokušaj je da s pozicije interdisciplinarnosti, iz perspektive polja pravo i književnost prouče mjesta pojavljivanja srama i njegovih oblika u oba područja, odnosno na točkama intesekcije. Na određenim mjestima poslužili smo se i psihološkom i sociološkom literaturom u cilju dobivanja jasnijeg uvida u taj multidimenzionalan osjećaj.

Polje koje je metodološko i teorijsko uporište rada, pravo i književnost, relativno je novija akademska grana koja se pojavljuje u SAD-u 70-ih godina 20. stoljeća objavom knjige J. B. Whitea *Legal Imagination*. Već u osamdesetima, trećina američkih pravnih fakulteta nudila je taj kolegij. Razlozi spajanja ta dva područja bili su društveno aktivistički, porijeklom iz građanskih pokreta, te edukativna potreba za otvorenijim pravnim obrazovanjem koje bi studentima pružilo svijest o društvenom kontekstu i nadilazilo uske tehničke okvire. Uobičajilo se to polje dijeliti na dvije osnovne sfere: pravo u književnosti i pravo kao književnost. Preokupacija prava u književnosti je pravosudno tematski pristup književnosti: proučavanje reprezentacije prava, pravnika ili srodnih tema u književnosti, dok se u pravu kao književnosti, pravo analizira kroz oruđa književne kritike i teorije, kao prvenstveno tekstualna i jezična djelatnost.

U prvom dijelu ovog rada bavili smo se osnovnim psihološkim i sociološkim pristupima sramu i naznačili razvojni put teoretiziranja o sramu. Drugi dio pokušaj je da se na osnovi istraživanja iz prvog dijela, u četiri književna teksta analizira reprezentacija pojava oblika srama te uoče koje se narativne strategije pri tom koriste. Na kraju smo ispitali gdje je u pravu vidljivo postojanje srama (od zakonodavstva, vrsta kažnjavanja do načina provođenja kazni) i upućuje li ta prisutnost na nužnost određenih reformi u pravosudnom sustavu.

II. SRAM U PRAVU I KNJIŽEVNOSTI

1. Osnovne karakteristike srama

Emocije su nakon duge izolacije dobile važno mjesto u humanistici i društvenim znanostima, i to u tolikoj mjeri da se počelo govoriti o *zaokret k afektu*¹. Emocija srama, s druge strane, ostala je prilično zanemarena kao tema istraživanja i analize, te nam se tim više čini zanimljivim vidjeti na koje se ona izravne ili posredne načine pojavljuje u pravu i književnosti. U psihologiji jedan od razloga tek nedavnog problematiziranja srama je nerazvijenost znanstvenog jezika primjenljivog na doživljaje i unutarnji svijet², kako tvrdi G. Kaufman, te općenito opiranje srama izražavanju riječima. Razlog te nevidljivosti srama još i velikim dijelom leži u njegovom neprepoznavanju, ali i u mehanizmima tipičnima za sram kojima se on opire pokazivanju. Bitan razlog je i široka prisutnost metasrama, dakle postojanja srama od srama. Ako počnemo analizu od razine svakodnevnih razgovora, već i tu uviđamo da je tematiziranje srama, razloga za sram ili događanja koje osobe doživljavaju sramnima skoro pa neprisutno. Bježimo od tuđeg srama jer je nelagodan, a vlastiti skrivamo i od sebe.

Sram je složena emocija, te o njemu nalazimo toliko definicija koliko i istraživača koji se njime bave. Ako bismo za početak željeli kratku definiciju koja sadrži elemente oko kojih se većina autora slaže, ona bi glasila da je sram intenzivno bolna emocija kod koje osoba osjeća da je suštinski neadekvatna i nevrijedna, pri čemu ima tendenciju skrivanja od pogleda drugog. Jedan od pionira istraživanja srama, psihoanalitičar L. Wurmser³, piše da je sram, kao prvo, strah od osramoćenosti, zatim da je sram osjećaj koji se javlja kada je osoba promatrana s prezirom (taj događaj osramoćenosti izlaganja, zaista se i dogodio) od strane druge osobe ili vlastite svijesti koja joj poručuje da je manjkava, slaba. Pojedinaac osjeća sram od izlaganja, izlaganja sebe kao nekog tko nije dostigao vlastita ili tuđa očekivanja. Osim tjeskobe oko srama i samog osjećaja srama, kao njegovu treću manifestaciju Wurmser navodi sram kao karakternu crtu koja osobu sprečava da uopće dođe do sramotnog izlaganja. To je vrsta reaktivne formacije, a vidljiva je kroz određenu distancu, suzdržanost i skromnost koja zaštićuje intimnost i privatnost subjekta, ali i inhibira ekspresiju.

---

¹ Clough, P (ur), (2007). *Affective Turn: Theorizing the Social*, 2007. Durham: Duke University Press.

² Kaufman, G. (1996.). *The Psychology of Shame*. New York: Springer Publishing Company, Inc., str. 4.

³ Wurmser, L. (2013). *Shame and its Vicious Cycles*. Prague: IPA Meeting, str. 3.

H. B. Lewis, također pionirka u istraživanju srama, istraživala je prisutnost srama u psihoterapijskim intervencijama, analizirajući 180 snimljenih razgovora. U jednoj od prvih knjiga o toj temi *Sram i krivnja u neurozi* iz 1979. godine nazvala je sram „spavajućom“ emocijom, emocijom koje je sveprisutna, ali koja se vrlo lako zanemaruje. Ona razlikuje priznati i zaobiđeni sram. Otvoreni nediferencirani sram bolan je osjećaj skriven iza riječi koje izbjegavaju pojam „sram“ i obilježava ga bol, zbunjenost i tjelesne reakcije kao što su crvenilo, ubrzan rad srca, dok zaobiđeni sram nije bolan, već brz leteći osjećaj koji osoba ne registrira nego prijeđe preko njega ubrzanim govorom ili ubrzanim razmišljanjem⁴.

Za razliku od dvoje navedenih psihoanalitičara, S. Tomkins razvio je drugačiji pristup sramu i upravo je ta psihološka teorija u humanistici ostavila najjači dojam (npr. u tekstovima E. Kosofsky Sedgwick, S. Ahmed i E. Probyn), čini se veći nego u psihologiji. O sramu piše u sklopu svoje biološki bazirane teorije afekata. Sram je jedan od devet urođenih afekata koji se javlja tek nakon što je već jedan ili oba afekta aktivirano, a javlja se samo uz afekt interesa ili uzbuđenja tako da inhibira jedan ili oba, ali ne potpuno⁵. Zapravo, radi se o prepreci nekom dobrom osjećaju koji osoba želi zadržati, a ta se prepreka može očitovati kao samokritična misao, neuspijevanje u namjeravanoj akciji, sugovornik koji osobu ne prepoznaje ili kao neka druga vrsta narušenog entuzijazma. U trenutku kada osoba osjeća sram, doživljava to kao bolest unutar ega te se gubi razlika između objekta i subjekta. Sram je bolan osjećaj koji se doživljava tijelom i na tijelu. S. Ahmed piše: „Kada je posramljeno, tijelo izgara s percipiranom negacijom (samonegacijom), sram se utiskuje na kožu kao intenzivan osjećaj subjekta koji je „protiv subjekta“⁶.

G. Kaufman svoju teoriju srama nastavlja na Tomkinsovu teoriju afekta te slično pokazuje da je sram multidimenzionalan odnosno da se manifestira na tri dimenzije: na licu, visceralno i fenomenološki (osjećaj izloženosti, umanjenja). Sram okreće pažnju na lice, smanjuje komunikaciju licem, ali povećava svjesnost o njoj. Sram je akutno uznemirujući za self, i najdublje uznemirujući u odnosu na druge afekte. Kao rana iznutra, sram ometa

---

⁴ Scheff, T. (2000). Shame and the Social Bond: A Sociological Theory, u: *Sociological Theory* Vol. 18., str. 92.

⁵ Pattison, S. (2000). *Shame*, New York. Cambridge University Press., str. 49.

⁶ Ahmed, S. (2004). *The Cultural Politics of Emotion*, Edinburgh: Edinburgh University Press, str. 103.

prirodno funkcioniranje selfa, te je afekt osjećaja inferiornosti, pojedinca ili društvene grupe, piše Kaufman⁷.

Evolucijske perspektive o sramu pokazuju da je sram potomak emocije koja se javljala u vezi s pregovorima o statusu unutar skupina čovjekovih predaka. Evolucijsko porijeklo tih emocija, tvrdi Fessler⁸, tiče se pozicije u hijerarhiji dominacije koja je ustanovljena oko odnosa snaga, tj. tko bi u fizičkoj borbi pobijedio. Ponašanje koje slijedi, ako je jedinka uvidjela da je drugi jači i važniji od njega, je povlačenje, submisivna poza kroz fizičko „smanjivanje“ i spuštanje pogleda. To je adaptivan mehanizam koji ima svoju funkciju u detektiranju društvenih prijetnji, navodi Gilbert⁹, jer se submisivnim ponašanjem smiruje agresija moćnijeg člana.

Jedna od tri¹⁰ relevantnije knjige u cijelosti posvećene sramu u Francuskoj u zadnjih dvadesetak godina je knjiga B. Cyrulnika¹¹ u kojoj on sram objašnjava kroz teoriju privrženosti¹² i teoriju otpornosti¹³. Sram je po njemu uz izolaciju i nemogućnosti objašnjavanja i davanja smisla traumatičnom događaju, jedan od tri faktora koja sprečavaju otpornost. Sram je faktor koji sprečava otpornost jer se osoba desocijalizira, udaljuje od povezanosti. Sram je emocija do koje dolazi isključivo kroz mentalnu reprezentaciju (nemoguće je emociju srama izazvati umjetno), kroz koju osoba sebe doživljava kao manje vrijednu od drugih. Po Cyrulniku nema srama bez pogleda drugog (stvarnog ili zamišljenog)¹⁴. Kod srama, osoba se skriva od pogleda drugoga, ne bi li u tom pogledu vidjela potvrdu vlastitog osjećaja „smanjenosti“¹⁵. S druge strane, sram je tajan, osoba najčešće ne govori o njemu ili razlogu koji je do srama doveo (vrlo često je to agresija

---

⁷ Kaufman, G. (1996), str. 16.

⁸ Fessler citiran u: Deonna J., Rodogno R., Teroni F. (2012.) *In Defense of Shame*, New York: Oxford University Press, str. 61.

⁹ Gilbert citiran u: *ibid.*, str.64.

¹⁰ ostale dvije su: V. de Gaujelac, *Les sources de la honte* i S. Tisseron, *La Honte: Psychoanalyse d'un lien social*

¹¹ Cyrulnik B. (2010). *Mourir de dire. La honte*. Paris. Odile Jacob.

¹² Engl. *attachment*, teoriju je razvio brit. psihoanalitičar J. Bowlby, a bavi se načinom na koji djeca stvaraju privrženost prema skrbnicima te interioriziraju kao radni model glavne aspekte roditeljske brige.

¹³ Engl. *resilience*, teoriju o otpornosti Cyrulnik je razradio i popularizirao. Otpornost se definira kao „karakteristika koja omogućava osobi izabrati prikladne bihevioralne izbore unatoč izloženosti mnogobrojnim rizičnim čimbenicima“ (Chrisite i sur. (2002.), preuzeto iz: Doležal D: Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju (2006.)

¹⁴ Cyrulnik (2010), str. 247.

¹⁵ *Ibid.*, str. 35.

izvana kao silovanje, ratne traume, koncentracijski kampovi¹⁶), jer smatra da će govoreći o tome u svijesti druge osobe stvoriti reprezentaciju sebe kao neadekvatne. Uz neke genetske predispozicije za sram, on naglašava prvenstvenu važnost okolinskih (primarno obiteljskih) utjecaja na razvoj srama. Socijalni narativi i dominantne kulturne vrijednosti također utječu na to koja će socijalna grupa ili individualno iskustvo biti izloženi preziru dominantne grupe prevladavajućih mitova i predrasuda te stvarati plodno tlo za poniženje i sram¹⁷.

U sociološkim radovima sram je rijetko prisutan pod tim nazivom, jer je još uvijek i u modernom društvu tabu, piše Scheff. Pod drugim nazivom njime su se bavili Elias, Cooley, Goffman. Za njega je sram važna i glavna socijalna emocija i sugerira da je ono što Durkheim naziva socijalnom emocijom upravo sram. Scheff razvija socijalnu teoriju srama (naglašava odnosnu funkciju srama) te ga definira šire nego psihoanaliza (za koju je sram percepcija diskrepancije između idealnog i aktualnog selfa)¹⁸. Pod terminom sram on uzima više nijansi emocija, kao na primjer osramoćenost, poniženje, sramežljivost koje su reakcija na osjećaj neuspjeha ili neadekvatnosti. Za njegovu teoriju bitno je da je svim reakcijama zajednički osjećaj prijetnje socijalnoj vezi. Sram je sveprisutan u skoro svim socijalnim interakcijama jer je prisutan i u najmanjoj prijetnji odnosu. Sram je najsocijalnija od svih osnovnih emocija, a nastaje jer je self socijalni produkt¹⁹. Glavna pozitivna uloga srama (ako nije skriven niti pretjeran) je da služi kao kompas za moralno ponašanje i reguliranje socijalne distance²⁰. Definira socijalne granice i ponašanje služeći kao oruđe socijalne kontrole. U tom smislu Z. Milivojević, iako je njegov pristup psihološki, navodi da je svrha srama emocionalno i motivacijsko potkrepljenje socijalizacije²¹, jer će neugoda koju osoba osjeća kad se srami služiti izbjegavanju sličnih ponašanja ili situacija, čime će se ličnost strukturirati u pravcu koji je socijalno prihvatljiv (ako se radi o razvojnem periodu i ako je sram adekvatan i nije pretjeran).

---

¹⁶ *Ibid.*, str. 41.

¹⁷ *Ibid.*, str 86.

¹⁸ Scheff, T. Shame and the Social Bond: A Sociological Theory, str. 92.

¹⁹ Scheff, T. Shame in Self and Society, str. 250.

²⁰ Pattison, C. (2000), str. 81.

²¹ Milivojević, Z. (2007). *Emocije*. Novi Sad: Psihopolis institut, str. 563.

Z. Milivojević je u analizi srama razvio eklektički psihološki pristup te smo njegovu analizu uzeli kao polaznu. Po njegovoj definiciji sram je „vrsta straha koju subjekt osjeća u situaciji u kojoj procjenjuje da je nekim svojim postupkom doprinio da neka značajna osoba o njemu misli negativno. Subjekt se srami kada učini nešto što odstupa od predstave kakvu bi on htio da značajni drugi imaju o njemu. Zbog toga vjeruje da ga drugi ne prihvaćaju, odbacuju ili preziru²².“ Sram je socijalni, javni osjećaj, za sram je potreban netko drugi kao svjedok (realno ili mentalno), a javno pokazan sram zapravo je poruka okolini da se osoba osjeća neadekvatnom te je on na neki način poziv na razuvjeravanje²³. Kada Milivojević razlikuje kulturni i idiosinkratski sram, razlikuje ono što smo već vidjeli kao temelj socioloških pristupa sramu kao kulturni sram, od idiosinkratskog srama, koji podsjeća na navedene psihoanalitičke definicije. Kulturni sram objašnjava kao socijalno određene kriterije „adekvatnosti“, odnosno niz sociokulturnih zabrana koje u nekom društvu definiraju društveno prihvatljiva ponašanja. Drugu grupu čine kriteriji koje je subjekt postavio želeći biti prihvatljiv drugima. Idiosinkratski sram javlja se kada osoba misli da su drugi ljudi svjesni da on ne zadovoljava kriterije koje je sebi postavio, tu se radi naime o nesrazmjeru ego ideala i stvarnog stanja.

Prije nego prijedemo na konkretnije pojavne oblike u nekim segmentima prava i nekoliko književnih tekstova, važno bi bilo navesti koje su životne sfere koje dotiče sram. Kao prvo, postoji moralni sram koji se javlja kada je osoba učinila nešto protiv svoje savjesti, a netko drugi je svjedok toga (laž, hipokrizija, nanošenje štete drugima, odbijanje pomoći). Ta vrsta srama povezana je s introjekcijom normi i sa slikom koju je osoba stvorila o sebi i vlastitim vrijednostima (često se javlja i s osjećajem krivnje zbog tog ponašanja). S idealiziranom slikom sebe vezan je sram koji se javlja kada postoji diskrepancija između ego ideala i stvarnog stanja i ponašanja osobe (Milivojević naziva taj sram idiosinkratskim). Društveni sram se javlja kada je osoba društveno stigmatizirana zbog rase, nacionalne pripadnosti, religije, spolne orijentacije, ekonomskog stanja. Tjelesni sram javlja se zbog neke tjelesne karakteristike, mirisa, odnosno nekih drugih tjelesnih razloga zbog kojih osoba odskoče od norme. Intimni sram (čija podvrsta je seksualni sram) pojavljuje se kada je pređena fizička ili psihološka granica nečije privatne sfere. Psihološki ili egzistencijalni sram rezultat je osjećaja neželjenosti, suštinske nevrijednosti vlastitog bića, osjećaja da osoba nije vrijedna

---

²² *Ibid.* str. 563.

²³ *Ibid.* str. 565.

poštovanja ni ljubavi. Najkritičniji je ontološki²⁴ sram koji je posljedica suočavanja s ekstremnim nasiljem ili nepodnošljivim transgresijama bilo u poziciji žrtve, svjedoka ili aktera (situacije kao na primjer koncentracijski logori, mučenja, silovanja, incesti). To je sram o kojem piše Primo Levi, sram zbog pripadanja ljudskom rodu.

---

²⁴ Ovu podjelu napravila sam kombinirajući podjelu iz de Gaulejac V. (2008) *Sources de la honte*, str. 76. i Metz K. (2009) *Shame as Narrative Strategy—Prose by Scottish Writers* Laura Hird, Jackie Kay, A.L. Kennedy and Ali Smith, str. 26.

2. Sram u književnosti

Teme srama, poniženja i posramljivanja u književnosti, češće su nego što se o njima piše. Zadnjih godina pojavljuju se radovi koji koriste rezultate psiholoških i socioloških istraživanja srama pri književnim interpretacijama.

Kod analize reprezentacije srama u književnosti proučava se između ostalog reprezentacija raznih doživljaja srama, rodni razlika u reakcijama na sram, okolinskih uvjeta na razvoj i sram likova.

Druga vrsta analize mogla bi biti narativna analiza. Na primjer moglo bi se analizirati tipove posramljujućih situacija, načini na koji se sram razabire kroz narativnu strategiju i koji su stilski postupci korišteni da reflektiraju sram likova odnosno naratora. Metz analizirajući nekoliko romana i kratkih priča suvremenih škotskih spisateljica, uz tematsku analizu ukazuje na tekstualne postupke koji na neki način podsjećaju na ponašanje ljudi suočenih sa sramom²⁵. Ona smatra da su oblici koji služe tekstualnoj konstrukciji pripovjednog srama: upotreba retrospektivne naracije, specifična pozicija sramnih događaja u odnosu na cjelinu teksta, narativna perspektiva i promjene od naracije u prvom licu jednine na drugo ili treće, te elipse i praznine u tekstu²⁶. Što je osjećaj srama jači, poziva se Metz na psihološka istraživanja, to je veća tendencija subjekta da izbjegava govoriti o njemu, čak i retrospektivno²⁷.

Te karakteristike odgovaraju tajnovitoj prirodi samog srama, odnosno oponašaju izbjegavajući i obrambeni karakter neknjiževnih naracija, odnosno pričanja o sramu u izvantekstualnoj stvarnosti. Metz piše da u tim slučajevima postoji tendencija retrospektivnoj naraciji (sram kao takav kad se događa nije komunikabilan, već ima bihevioralnu komponentu skrivanja), te da se glavna scena srama najčešće javlja pred kraj teksta, što je književno tekstualni ekvivalent posramljenog subjekta koji se želi sakriti i pobjeći od srama²⁸. Osjećaj srama pretočio se u tekstualnu sferu.

---

²⁵ Metz K. (2009) *Shame as Narrative Strategy—Prose by Scottish Writers Laura Hird, Jackie Kay, A.L. Kennedy and Ali Smith*

²⁶ *Ibid.* str 166.

²⁷ *Ibid.* str. 167.

²⁸ *Ibid.* str. 166.

Specifična narativna strategija mogla bi dovesti do toga da čitatelji osjećaju sram ili s druge strane da suosjećaju sa sramom lika. Narator je perceptivni filter, koji može čitatelja dovesti do raznih mentalnih reprezentacija i posljedično emocija. Tako je moguće da ako narator uspije dovesti čitatelja u stanje da on osjeti nešto što se suprotstavlja njegovom ego idealu (na primjer zanimanje ili užitak pri čitanju ratnih scena, ako osoba za sebe drži da je pacifist i sl.) da čitatelj osjeti sram. Uz ovaj idiosinkratski sram, može se sličnim postupkom izazvati i tzv. kulturni sram (ako slijedimo Milivojevićevu podjelu²⁹) koji je vezan sa socijalnim zabranama i tabuima. Konfrontirajući čitatelja s opisima ili dijalozima, kroz koje dolazi do eksplicitne reprezentacije situacija koje su društveno kodirane kao izvori srama, implicitni čitatelj će zbog kolektivno izgrađenog osjećaja nelagode oko nekih tema ili pak zbog asocijacija vezanih s vlastitim životom osjetiti sram.

Druga varijanta doživljavanja srama čitajući tekst je suosjećanje sa sramom lika ili naratora, i tu se ne radi o vlastitom sramu čitatelja, već o emociji izazvanoj na temelju imaginarnog odnosa i empatije s likom. Narativne tehnike koje to omogućuju su, prema mišljenju Metz, one koje su odražavaju najbliže iluziji realnosti „što je veća formalna sličnost između književnog narativa o sramu i narativa o sramu iz života, to je vjerojatnije da će čitatelji reagirati s empatičkim sramom“³⁰. Taj će učinak uz postojanje heterodijegetičkog i autodijegetičkog naratora vjerojatno biti najsnažniji. Unutarnja fokalizacija, te korištenje slobodnog neupravnog govora također pomaže spomenutom učinku³¹.

U sljedećem poglavlju ukratko ćemo, i to pretežno tematski, analizirati četiri književna teksta različitih žanrovskih karakteristika, u kojima se sram u raznim oblicima pojavljuje kao centralna tema.

---

²⁹ Milivojević (2007), str. 566.

³⁰ Metz (2009), str. 157.

³¹ Keen (2006), str. 219.

2.1. Sram i samoprezir u romanu Najplavije oko Toni Morrison

U *Najplavijem oku*³² romanu čija se radnja događa u Ohiju 40-ih godina 20. stoljeća, glavni lik je jedanaestogodišnja crna djevojčica Pecola čija je životna želja da ima plave oči jer misli da bi se time okolina prema njoj bolje ponašala. Pecola živi okružena nasiljem različitih vrsta: od roditeljskog, roditelji ju ili zanemaruju ili vrijeđaju i međusobno su agresivni, do cjelokupnog nasiljem ispunjenog vanobiteljskog životnog iskustva koje je prožeto prezirom zbog njezine navodne ružnoće. Kada njezin otac zapali kući, država ju privremeno smješta u obitelj Claudije (koja je uz svemogućeg pripovjedača, drugi pripovjedač, u 1. licu) i Friede, vršnjakinja koje su jedine koje Pecoli pružaju neku pažnju, no koje su i same duboko uronjene u posljedice rasnih i klasnih nepravdi. Claudijin glas razabiremo kao borbeniji i ona, barem na početku ne pristaje na arbitrarna značenja i etiketiranja dominantne kulture, no premlada je (kao što njezin pripovjedni glas iz sadašnjosti ukazuje) i prenemoguća za suprotstavljanje predrasudama i nametnutim standardima ljepote i vrijednosti koje replicira i crna zajednica. Tekst završava razgovorom Pecole s umišljenom prijateljicom o tome kako su svi ljubomorni na njezine promijenjene plave oči. Nakon što ju je otac dva puta silovao i majka ne vjerujući u to, pretukla, Pecola gubi doticaj s realnošću i bježi u ludilo.

Najplavije oko je kako piše J. Brooks Bouson u knjizi *Embodied shame*³³ komplicirana drama o sramu, „traumi i incestu koja se fokusira na obiteljsko i kulturalno podrijetlo osjećaja ružnoće i srama zbog tijela viktimizirane protagonistice” siromašne i po kriterijima okoline ružne Pecole Breedlove. Pecola sama pak potpuno usvaja zapadnjački bijeli standard ljepote i kompletnu mitologiju o idealnoj obitelji u kojoj su svi bijeli i sretni, pri tom se srameći sebe i projicirajući vlastitu moguću sreću samo u slučaju da se približi tom idealu. Često se kao jedan od uzroka srama navodi odstupanje od normi te se osoba osjeća manjkavom ako odstupa od njih. Tekst od samog početka prikazuje izvore zapadnih normi ljepote i izvore teze da je zapadnjački lijepo isto kao i vrijedno i isto kao i sretno ljudsko biće. Početak teksta izvadak je iz početnice pomoću koje su generacije američkih učenika

---

³² Morrison, T. (2016). *The Bluest Eye*, London: Vintage. S obzirom da knjiga nije prevedena na hrvatski, prijevodi citata su moji.

³³ Brooks Bouson, J. (2009). *Embodied Shame*. Albany: NYSUP, str. 55.

učile čitati. Na naslovnici su naslikana plavokosa bijela dječica koja, kako saznajemo kroz tekst, uživaju u vrtu s roditeljima i kućnim ljubimcima. Kroz uvod u pismenost nudi se i socijalni model uspjeha, američki san od kojeg su, što nam je jasno nakon par stranica, likovi romana vrlo daleko.

U početnici nalazimo: „To je kuća. Ona je zelena i plava. Ima crvena vrata. Jako je lijepa. Tu je i obitelj. Majka. Otac, Dick i Jane žive u zeleno-bijeloj kući. Jako su sretni. Vidi Jane. Ona ima crvenu haljinu. Ona se želi igrati...Majka je jako draga. Majka se smije...Otac se smije...Otac je visok i jak”. Nakon toga Morrison ukida interpunkciju, lijepi riječi u dugi slijed. Ritam se ubrzava, tekstom se implicira stres koji se generira u likovima pri pokušaju da slijede životni scenarij i taj tip vrijednosnog sustava. Niz poglavlja počinje temom iz tog uvodnog teksta (početnice), a u svakom od tih poglavlja dekonstruira se i prikazuje jedna od tema iz početnice, ali na način na koji ju žive glavni likovi i ostali stanovnici Lorainea. Slijepljene riječi gube smisao, kao što i taj način života za tu zajednicu nema smisao. Učinak takve narativne intervencije nedvojbeno pulsira ljutnjom i porukom o besmislu takvog životnog modela koji isključuje i stigmatizira rasno i klasno drugačije stanovništvo.

Standardi ljepote usvajaju se već paralelno s učenjem čitanja, ali i kroz pop kulturu. Pecolina je majka kao mlada provodila dane u kinu i oponašala modni stil hollywoodskih glumica te je sve počela uspoređivati sa tamo viđenim modelom ljepote „Nakon tog odgoja u kinu, nije više mogla pogledati lice a da mu ne dodijeli neku kategoriju u ljestvici apsolutne ljepote, a tu je ljestvicu u potpunosti upila s filmskog platna”³⁴. Žrtva tog destruktivnog introjiciranja ideala primarno je bila Pecola. Kada se rodila njena majka analizira „Ali znala sam da je ružna. Glava je bila puna lijepe kose, ali Bože bila je ružna”³⁵. Odrastajući Pecola počinje vjerovati reakcijama okoline da je zbog svoje tamno crne boje kože i oblika lica manje vrijedan čovjek. Vrlo je dirljiva simbolička scena kada Pecola ispija ogromne količine mlijeka iz šalice na kojoj je Shirley Temple (koja je glumila već kao djevojčica), magičnim mišljenjem očekujući da će se time približiti bijelom idealu. Cijela obitelj pristala je na to da su ružni „Tamo su živjeli jer su bili siromašni i crni a ostali

---

³⁴ Morrison (2016), str. 120.

³⁵ *Ibid.* str. 124.

su tamo jer su vjerovali da su ružni... nosili su svoju ružnoću, tako reći navlačili su ju, iako nije pripadala njima”³⁶.

Scene poniženja nižu se, gomilajući u njoj osjećaje srama, poniženja, samoprezira. U razredu je meta ismijavanja, lokalni vlasnik prodavaonice ne želi ju ni pogledati dok kupuje kod njega, na njoj se iživljavaju lokalni crni dječaci koji ju ismijavaju zbog boje kože. Pecola zaključuje da je baš njezin izgled razlog tolikog maltretiranja okoline te da bi sve bilo lakše kada bi bila bijela „toliko dugo dok je ružna, morat će ostati uz ove ljude”³⁷. Sram i nemoć prejak su za nadu u mogućnost promjene.

U tekstu su dva pripovjedača, sveznajući i Claudia koja pripovijeda iz prvog lica. Njezin glas je znatno buntovniji od Pecole (njezina obiteljska okolina je blaža od Pecoline, ali pripadaju istoj zajednici), osjećamo kritički odmak, ljutnju pa i ironiju u njezinom tonu. Ona mrzi bijele lutke, ne voli Shirley Temple i protestira (iako primarno u sebi) protiv drugačijeg tretiranja bijelih i crnih djevojčica. U nerazumijevanju razloga rasizma raskopava bijelu lutku ne bi li unutra našla odgovor zašto je to uzor ljepote, a kada je uvidjela da ta mržnja prelazi i na bijele djevojčice, uplašila se i svjesna socijalnog rizika ako se na taj način počne ponašati, samu sebe uspjeva uvjeriti da ih je ispravno voljeti. Sveprisutna opresija prelazi u autoopresiju diskriminirane populacije. Niz je takvih primjera kada Pecolu ponižavaju crnci svjetlije kože, usmjeravajući svoju pomaknutu agresiju od pravog izvora njihove ljutnje, na pojedince koje iz nekog razloga percipiraju slabijima od sebe.

Pecolin lik dan je kroz komentare i opise jednog ili drugog pripovjedača ili kroz opis situacija. Ona sama nevidljiva je i nema glas. Čujemo ga samo na par mjesta i tada je najčešće ili izraz slaganja s okolinom ili glasno sanjarenje o tome kako da promjeni ili sebe ili boju očiju. Strukturom teksta pokazano je da taj tip ljudi nema pravo na glas a onda posljedično ni vlastitog artikuliranog glasa. Pecola je višestruka žrtva i nevidljivo pasivno biće koje vlastitoj zajednici služi kao žrtveno janje na raznim razinama. „Pecola postaje znak; ona je simbol, spremište u kojem ju oči drugog čine nevidljivom” piše L. Williams³⁸.

---

³⁶ *Ibid.* str. 37.

³⁷ *Ibid.* str. 43.

³⁸ Williams J. (2010). *On the Artist as Storyteller and Survivor*. U: Bloom's Guides, str. 79.

Depersonalizacija, piše Wurmser³⁹, krajnji stupanj i rezultat intenzivnog posramljivanja, je stanje duboke pasivnosti u kojem se osoba osjeća nestvarnom i potiskuje sve osjećaje prema svijetu. To je stanje uočljivo kod Pecole nakon silovanja kada dolazi do potpune alijenacije i fragmentacije sebstva što je povezano s traumatičnim iskustvom i tjeskobom zbog srama.

U Najplavijim očima potvrđuju se psihosocijološke teorije da je sram individualno, utjelovljeno iskustvo ali također da ima korijenje u obiteljskim i kulturalnim kontekstima. Osim rasističkog bijelog društva, uža afroamerička zajednica unutar sebe vrši hijerarhizaciju po bjelačkim kriterijima ljepote a u Pecolinom slučaju i roditelji impregnirani vlastitim sramom na nju prenose duboki sram zbog tijela i boje kože. Cholly prenosi vlastiti kronični sram, osjećaj poraza i poniženje na svoju kćer. Tekst prikazom ključnih scena njegove prošlosti, pruža uvid u razloge toga, te unatoč svoj negativnosti, izaziva određenu čitateljsku empatiju. Njega je majka kao bebu ostavila na smetlištu, odgojila ga je teta a kad je kao mladić potražio do tada nepoznatog oca, on ga je grubo odgurnuo od sebe. Također njegovo prvo seksualno iskustvo obilježeno je presretanjem u šumi od strane dvoje bijelih lovaca, koji ga osvjetljavajući lampama ponižavaju i maltretiraju. On živi s konstantnim osjećajem poniženog bijesa a to ispoljava na „sitne stvari i slabe ljude” uključujući članove svoje obitelji⁴⁰.

Pecolin sram, osjećaj duboke neadekvatnosti i izloženosti vidi se i na njezinom tijelu, i u bihevioralnom obliku odmicanja, izbjegavanja pogleda, uvlačenja u sebe. Ona želi nestati, povući se iz fizičkog postojanja. Kod roditeljskih svađa zamišlja da nestaje, jedino što u mašti ne može učiniti da nestane su njezine oči koje sadrže sva sjećanja i slike kojima je svjedočila a koje se ne mogu izbrisati jer su prenasilne. Ramena su joj pogrbljena, kičma pomalo svinuta⁴¹, ona tijelom sakriva sebe, želeći se zaštititi od pogleda okoline, jer su pogledi uprti prema njoj uvijek agresija, ili u najboljem slučaju potpuno ignoriranje „A ipak taj vakuum joj nije nov...vakuum zaobljen averzijom”⁴².

---

³⁹ Preuzeto iz: Johnson, E., *The Female Face of Shame* (2013) , str. 6.

⁴⁰ Brooks Bouson, J. (2009), str. 59.

⁴¹ Morrison T. (2016), str. 73.

⁴² Morrison, T. (2016), str. 47.

Psiholozi ukazuju da su oči su organ srama, a Pecola taj prezirljiv pogled okoline potom usmjerava prema sebi. Sram nije povezan samo sa stvarnim postojanjem ponižavajućeg pogleda, dovoljno je da postoji imaginarna publika koja u svijesti prosuđuje osobu⁴³. Pecolin osjećaj srama izvire iz osjećaja da je iznevjerila neki zadani ideal, i to naročito u očima drugih (pogled je introjiciran i time je postao kronični sudionik njezine psihe).

Sram je potpuno oblikovao Pecolin identitet, njezin osjećaj sebstva organiziran je oko toga, a ona mu se ne ničem ne opire. Ima tendenciju da apsorbira i internalizira cjelokupno poniženje i sve na nju usmjerene napade. Matus J. piše da je Chollijevo silovanje Pecole zadnja, najdoslovnija i najgrafičkija istanca u smjeru u kojem ona internalizira prodore iz okoline⁴⁴.

Ona se ne ljuti na nepravednu i dehumanizirajuću okolinu, jer njezin sram taj impuls pretvori u samokrivnju i samoprezir. Ili preusmjeri mikroskopsku ljutitu energiju s pravog objekta na neki manje prijeteći. U sceni kada vlasnik dućana ne želi dotaknuti njezinu ruku niti ju pogledati ona nakon izlaska iz dućana na trenutak osjeti ljutnju no „Ljutnja se pomiče i raste u njoj; otvara usta i kao štene tople njuške, popušta pod bagerima njenog srama” i „Ljutnja ne traje; štene se prelako zasitilo. Njegova žeđ je prebrzo utažena, zaspalo je”⁴⁵.

Najplavije oko je potresan tekst koji vrlo direktno konfrontira čitatelja, u pravilu nenaviknutog na toliko teške živote uvjete i silinu diskriminacije na raznim razinama. Pri tom su likovi nasilnika u tekstu ocrtni s određenim suosjećanjem, i vrlo dobrom psihološkom motivacijom njihovih postupaka.

Morrison⁴⁶ piše da joj je namjera bila fragmentacijom pripovjednog teksta u dijelove koje čitatelj mora sastaviti, da čitatelje dovede do zapitanosti i uvida o vlastitom sudjelovanju u repliciranju direktno ili indirektno rasističkih i kolorističkih ideologija. Na nekoj razini želi dovesti i do reakcije čitateljskog srama, koji bi eventualno mogao transformirati formatiranje i percepciju opresivnosti rasnih ideologija ali i normi koje propisuju standarde ljepote.

---

⁴³ Johnson, E. (2013), str. 4.

⁴⁴ Matus, J. (1998). *Toni Morrison*. Manchester: Manchester University Press, str. 44.

⁴⁵ Morrison, T. (2016), str. 48.

⁴⁶ *Ibid.*, str. X.

2.2. Socijalni sram u tekstovima *Sram* i *Mjesto* Annie Ernaux

Sram u raznim pojavnim oblicima prisutan je barem kao sporedna tema u većini djela Annie Ernaux. U pripovjednom tekstu *Sram*⁴⁷, ocrtan je osjećaj srama vezan za obiteljsku scenu kojoj je naratorica prisustvovala s dvanaest godina. Ta scena joj je obilježila, kako tvrdi, doživljaj svijeta zauvijek. Tekst time započinje: „Moj otac želio je ubiti moju majku jedne lipanjske nedjelje, u rano poslijepodne⁴⁸“. Sjećanjem i analizom materijalnih tragova naratorica želi što je objektivnije moguće rekonstruirati društvene i privatne okolnosti tog lipnja, svoju tadašnju realnost. Nalazi dvije fotografije sebe, par knjižica iz tog razdoblja, sjeća se radio emisije koju su slušali na dan scene, u arhivu nalazi novine tog datuma, analizira javna zbivanja, i vrijednosti, običaje, geste iz privatne katoličke škole koju je pohađala. Osobito ju zanima upotreba jezika kojeg su koristili njezini roditelji, kroz njihove sintagme reflektiraju se granice svijeta u kojem je odrastala.

Radnja *Mjesta*⁴⁹ počinje u trenutku kad pripovjedačica polaže državni ispit i postaje profesorica književnosti. Nakon dva mjeseca umire joj otac i ona pokušava rekonstruirati život svoga oca od doba njegovih roditelja do njegove smrti, naročito naglašavajući socijalne okolnosti i hijerarhije koje su pratile njegov život od kada je radio na farmi, preko radničkog posla do mjesta vlasnika lokalnog dućana. Ocrtava život koji je bio određen nužnošću, u kojem nije bilo previše izbora. Naratorica školovanjem prelazi u građanski intelektualni milije, te naznačava kritična mjesta nerazumijevanja između nje i roditelja (koja su prvenstveno mjesta jezika) i srama koji osjeća zbog svog oca te zatim srama zbog tog srama. Napokon, ona pisanjem pokušava dati diskurzivno mjesto socijalno devaloriziranoj klasi njezinih roditelja.

Oba teksta pisana su iz 1. lica jednine, no to nisu klasični autobiografski tekstovi, već tekstovi koji su smješteni između književnosti, sociologije i povijesti, odnosno tekstovi u kojima se isprepliće individualna i kolektivna memorija i namjerno destabiliziraju

---

⁴⁷ Ernaux, A. (1997). *La honte*. Pariz: Gallimard. Prijevodi citata su moji.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 13.

⁴⁹ Ernaux, A. (1983). *La place*. Pariz: Gallimard. Prijevodi citata su moji.

žanrovske granice. I. Charpentier piše da se radi o kombinaciji književne autobiografije i auto-socioanalize, odnosno o auto-socio biografiji⁵⁰, a A. Ernaux navodi da je „transpersonalno ja” njenih tekstova od *Mjesta* nadalje „impresonalna forma, jedva seksualizirana, koja je katkad više riječ drugoga nego mene, forma koja ima opću vrijednost”⁵¹. Namjera je uhvatiti „objektivnu” istinu nekog stanja, izvan posebnosti osobnog „slučaja”⁵².

Njezin stil često se naziva „plošnim pismom”. To je stil koji je na prvi pogled neemotivan, u njemu se izbjegavaju interpretacije, vokabular je rigorozno biran i sintaksa izrađena. U većini tekstova A. Ernaux ne opisuje, ne komentira događaje, izbjegava književne efekte, teži jednostavnom jeziku, želeći se odmaknuti od određene estetske vizije književnosti, tim više kada se bavi svojim roditeljima koji nisu imali pristup simboličkom kapitalu francuske „visoke književnosti”.

„Odnedavno znam da je roman nemoguć. Da bih prikazala život koji je bio podvrgnut nužnosti, nemam pravo zauzeti umjetničku poziciju niti pokušavati napisati nešto ‚uzbudljivo’ ili ‚dirljivo’”. „Nikakve poezije sjećanja niti likujućeg ismijavanja. Plošno pisanje mi dolazi prirodno”⁵³.

---

⁵⁰ Charpentier, I. (2006). *L'œuvre auto-sociobiographique d'Annie Ernaux ou les incertitudes d'une posture improbable*.

⁵¹ Preuzeto iz: Charpentier, I.

⁵² *Ibid.*

⁵³ Ernaux, A. *La place*, str. 24.

Sram

Tek godinama kasnije naratorica piše da je uspjela napisati nešto o sceni kojoj je prisustvovala u svojoj dvanaestoj godini, kada je njezin otac pokušao ubiti majku. To je „prvi precizan i siguran datum njenog djetinjstva”⁵⁴. Scena je ostala tajna za sve, do trenutka kada je o njoj odlučila napisati knjigu: „Pišem o toj sceni prvi puta. Do sada mi se to činilo nemoguće, čak i za dnevnik”.⁵⁵

Tipično za mehanizme srama, koji uzrokuju sakrivanje i povlačenje, naratorica osim što ju je sram da se scena dogodila u njezinoj obitelji ona ne želi da o tome itko drugi zna jer to jača njezin osjećaj neadekvatnosti i strah od prosudbe i gubitka poštovanja u očima drugih.

Sram često uzrokuje dovodi i do osjećaja izoliranosti jer uzrokuje tendenciju povlačenja, osoba ne dijeli s drugima misli i osjećaje vezane uz sramne teme, te dobiva dojam da drugi ljudi nemaju slična iskustva i doživljava. Naratorica vraćajući se u doživljajno ja kada je imala 12 godina, osjeća da je njezino iskustvo jedinstveno „Čini mi se da je sve što se desilo kasnije tog ljeta bilo potvrda našeg poniženja, samo mi’ smo takvi”⁵⁶.

U osnovi srama je zapravo strah od odbacivanja⁵⁷, što osoba projicira da će se desiti ako drugi saznaju za događaj koji je izvor srama. Također teško je podnijeti tuđi sram, a u ovom tekstu naratorica dotiče i taj, opisujući kako je nekolicini svojih ljubavnika rekla za tu obiteljsku scenu i oni su „svi zašutjeli nakon što su čuli. Vidjela sam da sam pogriješila, nisu mogli tu stvar primiti”⁵⁸.

Sram pripovjedačice transformira se iz posttraumatskog u socijalni sram. Posttraumatski sram je trajno nasljedstvo traumatskog događaja koji od tada počinje definirati njezin osjećaj sebstva i postaje filter kroz koji će interpretirati sve događaje „...je inagurirala vrijeme otkada više neću prestajati osjećati sram. Socijalni sram kristalizira se kao osjećaj da više nije vrijedna poštovanja drugih „više nisam sličila ostalim djevojčicama iz

---

⁵⁴ Ernaux, A. *La honte*, str. 16.

⁵⁵ *Ibid.* str. 16.

⁵⁶ *Ibid.* str. 118.

⁵⁷ Milivojević (2007), str. 566.

⁵⁸ Ernaux, A., *La honte*, str. 16.

razreda”⁵⁹. „Postala sam nedostojna privatne škole, njene izvrsnosti i savršenstva. Ušla sam u sram”. Nakon tog iskustva sve više postaje svjesna da klasa kojoj počinje pripadati pohađajući privatnu školu s poniženjem gleda klasu njezinih roditelja. U tekstu je još niz markantnih scena u kojima vidimo klasne razlike, pogled doživljajnog ja naratorice kao djevojčice postaje sve osjetljiviji na socijalne razlike između roditelja i sitne buržoazije kojom je okružena u školi. Scena nakon povratka s izleta kada majka otvara vrata zapuštenog izgleda, rezultirala je konačnom naratoričinom internalizacijom ponižavajućeg pogleda „prvi puta vidjela sam majku pogledom privatne škole”⁶⁰. Te dvije scene te događaj u restoranu u Toursu kada naratorica uviđa da ih konobar ne želi posluživati istim žarom kao i bogatije goste, prezentirani su kao sukcesivni stadiji u bolnom procesu instaliranja srama zbog roditelja, načina na koji živi njezina obitelj i zbog nje same, u korijen naratoričinog subjektiviteta⁶¹.

Mjesto

Sram u *Mjestu* funkcionira kao organizacijski princip cijelog teksta, počevši od srama oca, zatim pripovjedačice prema roditeljima i onda njezinog metasrama kao posljedice. Sram naratoričinog oca prisutan je cijelog njegovog života i vidljiv je kroz princip ponašanja reguliran pitanjem koje se opsesivno provlači „Što će drugi misliti o nama? (susjedi, klijenti, svi)”⁶². Interiorizirani sram osjećao je prema doktorima, svećenicima „Pred osobama koje je doživljavao važnima držao se sramežljivo ukočeno, nikad ne postavljajući pitanja”⁶³, a naročito je internalizirana inferiornost zbog simboličke neegalitarnosti vidljiva kroz odnos naratoričinog oca prema standardnom jeziku, odnosno u jakom zaziranju od dijalekta „Za mog oca, dijalekt je bio nešto staro i ružno, znak inferiornosti”⁶⁴.

Yang ukazuje da se i u očevom životu pojavljuje scena sličnih emotivnih posljedica kao i pripovjedačici u *Sramu*, kada učitelj na informaciju da on i brat nisu mogli doći u školu jer su pomagali roditeljima na farmi (naročito otac je bio protiv škole) učitelj odgovara „Vaši

---

⁵⁹ *Ibid.* str. 116.

⁶⁰ *Ibid.* str. 117.

⁶¹ Day, L. (2007). *Writing Shame and Deside. The Work of Annie Ernaux*. Oxford: Peter Lang, str. 44.

⁶² Ernaux, A. *La Place*, str. 61.

⁶³ *Ibid.* str. 60.

⁶⁴ *Ibid.* str. 62.

roditelji dakle žele da budete jadni kao i oni”⁶⁵. Oboje vrlo rano bivaju kategorizirani i stigmatizirani zbog socijalne klase kojoj pripadaju roditelji. Vremenom, otac će povjerovati u legitimnost vrijednosti dominantne klase, u opravdanost svog mjesta u socijalnim hijerarhijama i podleći sramu⁶⁶. Njegov životni cilj bez obzira na sve ostao je da njegova kćer pripada svijetu koji ga je prezirao⁶⁷.

Sram pripovjedačice povećava se usvajajući kodove klase u koju su ju usmjerili njezini roditelji inzistirajući na školovanju, i počinje se pokazivati kroz otuđivanje pripovjedačice od roditelja gubitkom zajedničkih tema ali i prezirom roditeljskog ukusa, koji je donedavno bio i njezin. „Mislila sam da ne mogu više ništa za mene. Njihove riječi i ideje nisu imale pristup na predavanja francuskog ili filozofije, na sofama od crvenog baršuna razrednih prijatelja”⁶⁸.

Uz taj sram osjeća i sram i krivnju zato što ju je sram svojih korijena. U susretu sa svakim od tih svjetova naratorica se osjeća izmješteno: u starom jer se odučila od njegovih manirizma a u novom jer ju nerijetko novo okruženje podsjeti o razlikama.

A. Ernaux često naglašava da je dugo sama smatrala da je ta realnost bila nedostojna da bude „predmet književnosti”⁶⁹. No uviđajući ulogu klasne dominacije kod davanja prava na diskurzivni prostor i vidljivost, pisanjem pokušava osvijetliti silinu simboličkog i nasilja nad „socijalnim drugima”.

A. Ernaux smatra politički važnim pisati o konvencionalno označenim „sramnim temama” i to na način koji otkriva baš ono o čemu se šuti. Često navodi da joj je etički postulat pri pisanju konfrontirati se s osobnim i socijalnim sramom. „Oduvijek sam htjela pisati knjige o kojima mi je kasnije nemoguće pričati, koje čine nepodnošljivim tuđi pogled”⁷⁰.

---

⁶⁵ Zhaoding Yang, M. (2011). Annie Ernaux: A Dialectical Relationship between Self and Other in the Game of Shaming. str. 242.

⁶⁶ *Ibid.* str. 245.

⁶⁷ Ernaux, A., *La Place*, str. 112.

⁶⁸ *Ibid.* str. 83.

⁶⁹ Preuzeto iz: Charpentier, I., str. 32.

⁷⁰ Ernaux, A. *La honte*, str. 140.

2.3. Kolektivni sram u tekstu *Cirkuska životinja* Tiphaine Samoyault

*Cirkuska životinja*⁷¹ je pripovjedno esejistički, intimno politički tekst, sastavljen od devet dijelova u kojima naratorica opisuje i iz iskustava razvija misao o nizu tema u kojima sram igra važnu ulogu. Tematski, tekst je primarno vezan uz okupaciju Sarajeva, u kojem pripovjedačica u 1. licu, 1995. godine provodi nekoliko mjeseci predavajući književnost i kojem se vraća petnaest godina poslije. Taj povratak prilika je za refleksije o razlogu njezinog dolaska tamo sa 27 godina, koji kako tvrdi, nije bio altruističan, već je bio pokušaj da nađe svoje mjesto u svijetu, o razlozima povratka i analizama individualnog i kolektivnog srama.

Sram koji stavlja Tiphaine Samoyault (naratorica tu kao i kod A. Ernaux podsjeća na autoricu) na scenu, manje je interiorizirani devalorizirajući pogled drugoga, a više je osjećaj izmještenosti, bivanja na mjestu koje se ne doživljava svojim, ali i percipirana uzurpacija i negelitimnost u raznim ulogama. „Znala sam da nemam mjesto u svijetu”⁷².

I u naslovu *Cirkuska životinja* već je reflektirana raznolikost srama i kao pojave koja se javlja kada je osoba usvojila kodove ponašanja i mišljenja (u njezinom slučaju kodove autoritativnih diskurza koje ne osjeća kao vlastite, već ih je nekritički interiorizirala dugim obrazovanjem), koje reproducira pred publikom, odnosno kao osjećaja koji se javlja pod svjetlom reflektora i uprtih pogleda, pri vrsti ekshibicije sebstva i privlačenja pozornosti zbog izmještenosti ili neke posebnosti. Osjećaj pripovjedačice da na svijetu nema mjesto koje joj odgovara, također je i vremenski određen: rođena u za nju krivom razdoblju, teško joj je prihvatiti gubitak vjere u utopije i nedostatak političkog angažmana njene generacije (rođene nakon '68.). Taj kolektivni sram koji osjeća pokušava individualno nadomjestiti odlaskom u Sarajevo i drugim političkim angažmanima, iako i tu ne može izmaknuti sramu koji se „lijepi” -hodati Sarajevom u pancirki, dok tamo predajemo a ne ratujemo, vrsta je cirkusiranja, koketiranje s ratom, što joj dodaje još jedan sloj srama.

---

⁷¹Samoyault, T. (2013). *Bête de cirque*. Pariz: Seuil. Prijevodi citata su moji.

⁷²*Ibid.*, str. 13.

U tekstu koji je vrlo gust, filozofičan i aluzivan, vidljiv je utjecaj Annie Ernaux, što intertekstualno, citiranjem što inkorporacijom njezinih riječi u susretu s naratoricom. Samoyault kao i Ernaux ima izvorišnu scenu iz koje se račva sav budući sram: kod A. Ernaux otac koji pokušava ubiti majku, kod Samoyault je to scena u cirkusu kada naratorica kao djevojčica odgovori na klaunovo pitanje i dobiva nagradu te time i usmjerenost svih prisutnih očiju na nju, otkuda se rađa njezina nelagoda pri ikakvom pozicioniranju sebe u centar spektakla.

Iako klasni element koji je centralni kod Ernaux, nije prisutan kod Samoyault i stilski su to vrlo različiti tekstovi, zajedničko im je vrlo iskreno zadiranje u intime autorica, koje nije samosvrhovito u cilju naracije o sebi, već je ideja da kroz ogoljenje pojedinačnog dođu do zajedničkog.

3. Sram u pravu

U pravnoj znanosti sram je, kao i emocije općenito, vrlo rijetka tema. Češće će se sram obrađivati pod nekim drugim terminima, ili na zaobilazne načine, što nije čudno jer postoji niz, za sram karakterističnih mehanizama, koji se odupiru bavljenju njime. Toj nevidljivosti ide u prilog na primjer postojanje tendencije prikrivanja srama, zbog postojanja srama o sramu, nepostojanje adekvatnih riječi kojima bi se označavale njegove nijanse, te općenita nesklonost pravne struke tematiziranju psiholoških tema u pravu koje bi na neki način mogle dovesti u pitanje uvjerenost u vladanje racionalnosti u pravu i baciti svjetlo na postojanje iracionalnosti pravnog aparata i pogrešivost njegovih provoditelja.

Da bismo analizirali sram u pravu, potrebno je barem ugrubo odvojiti područja analize. Moguće je, kao prvo, tražiti postoji li i u kojem obliku sram na razini zakonodavstva. Sadrže li i perpetuiraju li neke pravne norme sram od određenih društvenih fenomena? Ili posramljuju li i ponižavaju neke pravne norme određene grupe građana i na koji način? Neki američki pravni teoretičari kao D. Kahan čak predlažu uvođenje javno posramljujućih kazni umjesto kazne zatvora. Drugo bi područje analize moglo biti koliko je sram prisutan u praktičnom provođenju prava. Na koji način suci, državni odvjetnici i drugi sudionici pravne profesije postupaju (najčešće nesvjesno) vođeni sramom (prvenstveno tu mislimo na tzv. „primitivni sram“ kako ga definira Nussbaum⁷³). U toj razini analize moguće je pitati koju ulogu igra sram kod žrtava ili počinitelja kaznenih i drugih djela, ili stranaka, primjerice u obiteljskom ili radnom pravu. U ovom se radu, tom analizom, zbog njegove duljine, nećemo baviti. Na kraju bitno bi bilo vidjeti koja je uloga srama kod izricanja kazni. Koji su učinci zatvorskih kazni na psihi zatvorenika i ima li posramljivanje i poniženje prisutno kod izricanja i izdržavanja zatvorskih kazni u većini država učinak koji potiče ponovno nasilje?

Društvene norme nerijetko su izvor srama i poniženja određenih društvenih grupa i pojedinaca, a pravo je često sudionik toga. Odredba prisutna u određenim američkim

---

⁷³ Nussbaum, M. (2006). *Hiding from Humanity: disgust, shame and the law*. Princeton: Princeton University Press str. 184. Primitivni sram M. Nussbaum opisuje kao sram povezan s infantilnim (i često u odrasloj dobi zadržanim) onipotentnim narcizmom. Taj narcizam od osobe traži postizanje cjelovitosti i savršenstva, ne može podnijeti gubitak kontrole i nesavršenost, te pri nužnom neupjehu proizvodi sram i osjećaj neadekvatnosti.

državama da osoba koja je služila zatvorsku kaznu nema pravo glasa⁷⁴, vrlo je izravna poruka o društvenoj inferiornosti koju pravni sustav šalje toj osobi. U ovim se slučajevima nesumnjivo radi o fenomenu kojeg Nussbaum naziva „na pravu osnovano poniženje“⁷⁵. Ustavno reguliranje braka kao životne zajednice žene i muškarca⁷⁶ nesumnjivo je jedan od primjera ustavnog ponižavanja homoseksualne zajednice. Zatim, učenici francuskih javnih škola koji u školu ne smiju dolaziti ni sa kakvim religioznim znakovima⁷⁷ nesumnjivo te pravne norme doživljavaju posramljujućima. U nešto manje izravnom, ali ne zato manje prisutnom, obliku čini nam se da sličan učinak imaju norme koje za obavljanje određenih zanimanja kao uvjet zahtijevaju državljanstvo dotične države.

U knjizi *Hiding from Humanity* M. Nussbaum upućuje da je sram i njegova uloga u pravu u suvremenoj pravnoj teoriji prisutan u dva sloja rasprava. S jedne strane, smatra se da pravo i pravno kažnjavanje treba izbjegavati posramljivanja jer povređuju ljudsko dostojanstvo. Štoviše, osim da izbjegava posramljivanje građana, pravo bi trebalo osigurati da socijalno stigmatizirane i ranjive skupine građana budu zaštićene i obranjene od stigmatiziranja i nejednakosti. S druge strane, neki teoretičari potiču uvođenje posramljujućih kazni kao zamjenu za kazne zatvora. Ti su se prijedlozi počeli čuti usporedno s upućivanjem na ekspresivnu teoriju kazne koja govori da izrečena sankcija izričito poručuje da je počinitelj kršeći pravo povrijedio vrijednosti i osjećaje zajednice, te koje je od njih povrijedio. Pravo govori kroz svoje radnje, objašnjava Flanders⁷⁸. D. Kahan glavni je zastupnik uvođenja posramljujućih kazni⁷⁹. On smatra da su one bolja alternativa zatvorskim kaznama od globa i rada za opće dobro jer su dovoljno ekspresivne prirode da pokažu da je povrijeđena norma i da je to izvršila ta osoba te da je djelo društveno neprihvatljivo, a počinitelju navodno zadaju manje boli te su za društvo jeftinija od zatvora⁸⁰. Posramljujuće kazne

---

⁷⁴ Prema podacima <http://www.sentencingproject.org/template/page.cfm?id=133>, u 12 američkih država ljudi koji su bili osuđeni za kaznena djela (felony) niti nakon puštanja na slobodu ne mogu glasati, a u samo dvije to mogu u tijeku izvršavanja kazne zatvora.

⁷⁵ *Ibid.* str. 223.

⁷⁶ Članak 61. Ustava Republike Hrvatske.

⁷⁷ Francuski zakon o religioznim znakovima u javnim školama (La loi sur les signes religieux dans les écoles publiques, iz 2004.).

⁷⁸ Flanders, C., (2006). Shame and the Meanings of Punishment. U: *Cleveland State Law Review*, Vol. 54, str. 4.

⁷⁹ Kahan, Dan, (1996). "What Do Alternative Sanctions Mean?". *Faculty Scholarship Series*. Paper 114., str. 634.

⁸⁰ *Ibid.* str. 621.

(shaming penalties), koje Kahan navodi i za koje upućuje na postojeće primjere iz američke sudske prakse⁸¹, javno su posramljivanje (stigmatizing publicity) što se sastoji od spominjanja imena počinitelja u lokalnim novinama ili TV programima, stigmatizacija (literal stigmatization) na način da počinitelji nose majice s natpisom prekršaja ili kaznenog djela koje su počinili, samoponižavanje (self-debasement) tako da s velikim natpisom i priznanjem djela koji su počinili šecu gradom ili stoje na gradskom trgu te kajanje (contrition) i rituali ispričavanja. Sve te sankcije uključuju vrstu javnog izlaganja kroz koje se počinitelj prikazuje kao manje vrijedan član zajednice. Iako Kahan priznaje da još nema dovoljno istraživanja koja bi upućivala na rezultate i učinak tih kazni (u smislu prevencije), on tvrdi da je to manje štetno rješenje i da ljudi kada imaju izbora između odlaska u zatvor i posramljujućih sankcija većinski biraju ove druge (iako se posramljujuće sankcije izriču i za niz djela za koje zatvor uopće nije opcija kao sitne krađe i vožnja u pijanom stanju). Teško da je Kahanova argumentacija dovoljno uvjerljiva da bi ohrabrila šire uvođenje alternativnih sankcija posramljujućeg tipa.

Za razliku od Braithwaitea koji spominje posramljujuće sankcije u okviru koncepta restitutivne pravde (koja teži nanošenju što manju psihološku štetu za žrtve, ali i počinitelja, te za razliku od drugih teorija kažnjavanja vodi računa o dostojanstvu počinitelja) te nam se čini da kada predlaže sankcije koje izazivaju sram on zapravo govori o poticanju osjećaja krivnje⁸², Kahan sram zaista i upotrebljava u smislu „osjećaja koji osoba doživljava kada vjeruje da je osramoćena u očima ljudi koje poštuje“. Ili „posramljujuće kazne se točnije mogu opisati kao kazne koje degradiraju“⁸³. Njegova upotreba riječi sram odgovara definiciji koja je uobičajena u sociologiji i psihologiji.

Kritike posramljujućih sankcija u pravnoj znanosti ne manjka, a američki ih sudovi u praksi i dalje redovito i sve više primjenjuju. Iako priznaje važnost zaštite ljudskog dostojanstva kod kažnjavanja i stoga ne prihvaća posramljujuće kazne, Whitman se pri njihovoj kritici prvenstveno zadržava na liberalnom političkom argumentu tvrdeći da će se kod javnog posramljivanja nužno okupiti grupa ljudi te ti okupljeni ljudi mogu reagirati na nepredvidive načine. Pojedincu se mora pružiti zaštita od „pravde javnog linča“ do koje

---

⁸¹ *Ibid.* str. 633.

⁸² Razlika između krivnje i srama je ta što je sram osjećaj neadekvatnosti vlastitog bića, dok je krivnja osjećaj neadekvatnosti vlastitog ponašanja. Citirano iz: Milivojević (2007), str. 573.

⁸³ Kahan (1996), str. 636.

lako može doći. Whitman dalje tvrdi da država nema pravo ni na koji način biti medijator između pojedinca i društva, i ne smije utjecati na to kako će se prema pojedincu odnositi društvo te i u tom smislu ne smije, ako zastupa demokratsku vladavinu prava, omogućavati da masa bude agent ikakvog kažnjavanja⁸⁴ (koje je implicitno ako se upriliče takva javna izlaganja okrivljenika).

Kod posramljujućih kazni, u pitanju je cjelokupni identitet osobe, napada se njezino osnovno ljudsko dostojanstvo i tretira ju se kao građanina niže vrste. Flanders smatra da se tim kaznama okrivljeniku šalje jasna poruka da nema jednako dostojanstvo kao drugi jer ga se može izvesti u javnost zbog njegove povrede i tako stvoriti situaciju mogućeg izrugivanja, dok R. Posner također osuđuje posramljujuće kažnjavanje koje čini „da se okrivljenici tretiraju kao životinje koje se vuku na paradu“⁸⁵.

---

⁸⁴ Whitman, J. Q.(1998) "What is Wrong with Inflicting Shame Sanctions?". *Faculty Scholarship Series*. Paper, str. 1092.

⁸⁵ Flanders, (2006), str. 620.

4. Uloga srama u restorativnoj pravdi

Restorativna pravda pojavljuje se sredinom 70ih godina 20. stoljeća kao društveni pokret, akademski koncept i nastojanje nekih pravnih praktičara da se stvore alternative retributivnoj pravdi i ideji kažnjavanja kao osvete. To je novi drugačiji način rješavanja sukoba kroz ideju doslovnog i simboličkog vraćanja zajednici što joj je oduzeto kaznenim djelom i obnavljanja narušene ravnoteže. U osnovi je ideja da su kaznena djela počinjena protiv pojedinaca i neke zajednice, a manje protiv države (kao što je uobičajeno viđenje u klasičnoj koncepciji pravde). Restorativna pravda fokusira se na potrebe i interese žrtava, zajednice i počinitelja te ih pokušava uravnotežiti, piše Zehr⁸⁶, jer one u standardnim pravosudnim sustavima uglavnom nisu uzete u obzir, a fokus je kažnjavanje počinitelja. Zehr upućuje na glavne razlike između klasične kaznene politike i restorativne pravde: u klasičnom sustavu povrede stvaraju krivnju, pravda traži da država utvrdi krivnju i nametne kaznu (i bol), a centralna ideja je da počinitelji „dobiju ono što su zaslužili“. U restorativnom konceptu pravde povrede stvaraju obveze, ostvarivanje pravde uključuje da žrtve, počinitelji i zajednica pokušavaju ispraviti što se može te je fokus na potrebama žrtava i odgovornosti počinitelja da poprave štetu⁸⁷. To je na neki način participativna pravda koja želi popraviti počinjenu štetu, narušene odnose te koja omogućuje počinitelju kaznenog djela da „odradi“ svoje ponovno uključivanje u zajednicu u konkretnim situacijama i na konkretnim sadržajima i tako se na neki način oduži oštećeniku i zajednici⁸⁸. Glavni modeli restorativne pravde su medijacija između žrtve i počinitelja, vijeće za nadoknadu štete, obiteljska konferencija, krugovi suđenja/suđenje u krugu zajednice, a dosta inspiracija došlo je iz praksi Ameroindijanaca u Kanadi i Maora na Novom Zelandu.

U okviru restorativne pravde javila se i teorija reintegrativnog posramljivanja koja tvrdi da odgovarajuća količina srama može smanjiti recidiv, odnosno kako tvrdi Braithwaite: „Društva imaju manju stopu kriminaliteta ako sram o kaznenom djelu efikasno komuniciraju“. Braithwaite dijeli posramljivanje na pozitivno koje pomaže i negativno

---

⁸⁶ Zehr, H, Gohar, A. (2003). *The Little Book of Restorative Justice*, Pennsylvania: Good Books, str. 22.

⁸⁷ *Ibid.* str. 19.

⁸⁸ Priručnik: Izvansudska nagodba u kaznenom postupku prema mladima u sukobu sa zakonom u Republici Hrvatskoj, Ur: prof. dr. sc. Nivex Koller-Trbović, Ured UNICEF-a za Hrvatsku, Zagreb, 2013., str. 22.

posramljivanje koje stigmatizira i povećava šansu recidiva. Pozitivno posramljivanje je izražavanje negodovanja zbog izvršenja određenog kaznenog djela, usmjereno je na djelo, a ne na osobu počinitelja prema kojoj se postupa s poštovanjem te se nastoji da postupak završi opraštanjem. Braithwaite smatra da to ne smije biti ponižavajuće za počinitelja (jer je to prijetnja identitetu osobe) te ne propisuje posebnu vrstu ponašanja (može se raditi o razgovoru kako je djelo utjecalo na žrtve ili na samu okolinu počinitelja). Bitno je da se pošalje poruka da je to ponašanje pogrešno i društveno neprihvatljivo te da je poruku poslala osoba do čijeg je odnosa počinitelju stalo (jer se time postavlja prijetnja nastavku odnosa ako se ponašanje nastavi). Neka istraživanja bi mogla biti sklona tome, ipak to ostaje kontroverzna tema među pobornicima restorativne pravde, a najčešće se čuju glasovi da je problematika kompleksna i da još nije moguće donositi zaključke o temi⁸⁹. Scheff tvrdi da jedini oblik srama koji bi mogao biti koristan u restorativnoj pravdi je onaj koji dolazi iz počinitelja samog dok bilo kakav sram koji dolazi izvana samo učvršćuje njegov stav protiv pomirenja i ispravljanja izvršene povrede i štete⁹⁰. Koristan sram je onaj koji motivira osobu da zadrži odnose koji su joj važni, a štetan je onaj koji samo povređuje dostojanstvo.

Treća skupina problema srama u pravu je sram koji je popratna posljedica kažnjavanja, a da to nije svjestan i željen učinak. Sve je više teorijskih glasova koji pokazuju da kažnjavanja kakva se provode u većini kaznenih sustava povećavaju sram počinitelja, i taj sram ne djeluje negativno na recidiv, naprotiv, kako James Gilligan tvrdi, upravo je sram centralni motiv kolektivnog i individualnog nasilja⁹¹. Uzrok nasilnog ponašanja je želja da se eliminira ili odbije osjećaj srama ili poniženja, a to je vrlo moćna emocija koja može biti nepodnošljiva. Razgovarajući godinama sa zatvorenicima Gilligan je uvidio da je najčešći odgovor na pitanje zašto su činili kaznena djela, je zato što im netko nije pokazao poštovanje. Njihovo cjelokupno životno iskustvo ispunjeno je prezirom, posramljivanjem i nepoštovanjem okoline te su tek u trenucima počinjenja zločina, kako je Gilligan učestalo čuo u razgovorima, u očima žrtava osjetili poštovanje. Teže tome da osjete ponos i poštovanje, a repetitivno doživljavaju sram i poniženje. Dalje Gilligan radi zanimljivu

---

⁸⁹ Harris, N. (2006) *Reintegrative Shaming, Shame and Criminal Justice*. Journal of Social Issues, 62 (2), str. 344.

⁹⁰ Scheff, T., Retzinger, S. (2000). Shame and Shaming in Restorative Justice. U: Galaway, Hudson (Eds.) *Restorative Justice: International Perspectives*. New York: Criminal Justice Press

⁹¹ Gilligan, J. (2003). Shame, Guilt, and Violence. *Social Research*. Vol. 70 (4), *Shame*, str. 1159.

socio-psihološku analizu pokazujući da često u srži kolektivnih nasilja leži nagomilan trajan osjećaj poniženja.

Sram je dakle po njemu nužan psihološki uzrok nasilja, ali samo postojanje srama nije dovoljno da dođe do nasilja. Dodatni elementi koje Gilligan spominje su činjenica da su počinitelji cijeli život živjeli uz posramljivanje te nisu mogli razviti kapacitet za osjećaj koji inhibira nasilje, a to je osjećaj krivnje (ili ga je u konkretnoj situaciji nešto smanjilo). Osjećaj srama je toliko prevladavajući u unutrašnjem svijetu počinitelja da prijeti koheziji selfa.⁹² Treći element je nepostojanje nenasilnih načina oporavka vlastitog samopouzdanja kroz znanja, vještine, profesiju, sudjelovanje u društvenom životu, u čemu ostatak populacije traži potvrdu. Dodaje još i kulturološki element, u slučajevima u kojima je osoba socijalizirana u patrijarhalnom modelu rodni uloga, prema kojem se od muškarca da bi potvrdio rodni identitet očekuje da na poniženje i prijetnju gubitka časti odgovori nasiljem. Slično pišu Scheff i Retzinger: „Određena sekvenca emocija leži u osnovi svih destruktivnih agresija: sram se prvi javlja što dovodi do bijesa i onda nasilja“⁹³.

Iz tih razloga u cilju rehabilitacije zatvorenika Gilligan navodi da je najvažnije transformirati sram i poniženje koji oni osjećaju. Što je izrečena kazna teža, oni time postaju nasilniji jer je kažnjavanje kao nanošenje boli i na neki način kroz društveno osvećivanje, traumatizirajuće⁹⁴. Bitno je da se zatvorenicima omogući da se osjećaju ravnopravni, kao ljudi vrijedni da se s njima postupa s dostojanstvom. Naročito se pokazuje važnim omogućavanje i motiviranje za obrazovanje (Gilligan je u zatvoru Massachusettsu godinama provodio istraživanje o odnosu recidiva ljudi koji su u zatvoru stekli fakultetsko obrazovanje: od američkog prosjeka recidiva od 67 %, u ovom je slučaju recidiv 1 %). Kažnjavajući i ponižavajući načini na koje kazneni sustav tretira ljude direktno je kontraproduktivan. Opće je mjesto, to Gilligan ponavlja, da su zatvori najbolje škole kriminala.

D.Reisel tumači da je sram kao kompas koji vodi prema nasilju prema drugima ili prema sebi, te s druge strane ili u povlačenje iz društva ili povlačenje u sebe. Reisel je proučavao

---

⁹² *Ibid.*, str. 1164.

⁹³ Peuzeto iz Gilligan J., str. 1165.

⁹⁴ Gilligan čini razliku između kažnjavanja i oduzimanja slobode kada su ljudi opasni za sebe i okolinu, dakle ne smatra da svi trebaju biti na slobodi već način na koji se izdržavaju kazne treba promijeniti u smjeru pružanja mogućnosti školovanja i stjecanja simboličkih sredstava za stjecanje samopoštovanja.

neurološke baze restorativne pravde te je vodio istraživanje o MRI mozga zatvorenika u londonskom zatvoru Wormwood Scrubs za koje je procijenjeno da su psihopati (na tu dijagnozu društvo i zatvorski sustav dižu ruke, a zatvorenici procijenjeni psihopatima najčešće su kažnjeni na najgrublje načine, izolacijom). Reisel⁹⁵ tvrdi da je to pogrešno i direktno kontraproduktivno jer je utvrđeno da je ljudski mozak promjenjiv i prilagodljiv te da je za promjenu mozgovne konfiguracije u tim slučajevima baš potreban kontakt s ljudima, neposramljujućeg tipa (jer su oni najčešće odrastali u vrlo nasilnim okolinama je gdje nedostajalo upravo neposramljujućih društvenih kontakata). Grube i izolirajuće zatvorske kazne idu protiv tih istraživanja jer, tvrdi Riesel, za takve teške slučajeve uvjeti bi trebali biti što „restorativniji“, omogućavajući im iskustva koja im ne šalju poruku da su niže vrijedna ljudska bića već koja ih uče povezanosti i ravnopravnosti u odnosu.

---

⁹⁵ Reisel, D. Neuroznanost popravne pravde
(https://www.ted.com/talks/daniel_reisel_the_neuroscience_of_restorative_justice/transcript?language=hr)

III. ZAKLJUČAK

U ovom radu bavili smo se sramom i analizirali kako definicije i istraživanja psihologije i sociologije odzvanjaju u nekim književnim djelima i u određenim sferama pravosuđa. Koristili smo se diskursom i znanjima društvenih znanosti ali smo također imali želju vidjeti kako par književnih tekstova artikulira sram vlastitim vokabularom i i stilom, kako sama ta djela misle sram.

Sram je vrlo prisutna i moćna emocija koja strukturira ljudske odnose i oblikuje identitete. Iako je teško vidljiva i svijesti lako izmigoljiva, ima veliki utjecaj na pojedinačna i kolektivna ponašanja te je često sredstvo socijalne kontrole raznih vrsta. Upravo zbog te podzemne moći i unatoč kompleksnosti potrebno ju je izložiti pogledima i omogućiti joj veći diskurzivan prostor.

Analiza fenomena u isto vrijeme i u pravu i književnosti, osim osobnog zanimanja legitimira se postojanjem interdisciplinarnog polja koje dobiva sve veću vidljivost u kurikulumu pravnih i humanističkih fakulteta, i koje nam se čini izuzetno važnim naročito za obrazovanje novih generacija pravnika koji bi u manjoj mjeri biti pravni tehničari koji profesionalno i nekritički repliciraju često na pravnim normama utvrđen status quo socijalnih nejednakosti, a više humanistički orijentirani i socijalno svjesniji nositelji pravnih pa onda i socijalnih promjena.

IV. BIBLIOGRAFIJA

Knjige

Književna djela:

Ernaux, A. (1997). *La honte*. Pariz: Gallimard.

Ernaux, A. (1983). *La place*. Pariz: Gallimard.

Morrison, T. (2016). *The Bluest Eye*, London: Vintage.

Samoyault, T. (2013). *Bête de cirque*. Pariz: Seuil.

Teorijska djela:

Cyrulnik B. (2010). *Mourir de dire. La honte*. Paris. Odile Jacob.

Bloom, H. (ur.), (2010). *Bloom's Guides: The Bluest Eye*. New York: Chelsea House Publications.

Brooks Bouson J. *Embodied Shame: uncovering female shame in contemporary women's writings* (2009). Albany: State University of New York Press.

Kaufman, G. (1996). *The Psychology of Shame*. New York: Springer Publishing Company, Inc.

Day, L. (2007). *Writing Shame and Deside. The Work of Annie Ernaux*. Oxford: Peter Lang.

De Gaulejac V. (2008). *Sources de la honte*. Pariz: Desclée de Brouwer.

Deonna J., Rodogno R., Teroni F. (2012). *In Defense of Shame*, New York: Oxford University Press.

Johnson, E., Moran P. (ur) (2013). *The Female Face of Shame*. Bloomington: Indiana University Press.

Milivojević, Z. (2007). *Emocije*. Novi Sad: Psihopolis institut.

Nussbaum, M. (2006). *Hiding from Humanity: disgust, shame and the law*. Princeton: Princeton University Press.

Pattison, S. (2000). *Shame*. New York: Cambridge University Press.

Probyn, E. (2005). *Blush. Faces of Shame*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Tisseron, S. (2014). *La honte*. Pariz: Dunod.

Izvansudska nagodba u kaznenom postupku prema mladima u sukobu sa zakonom u Republici Hrvatskoj, Ur: prof. dr. sc. Nivex Koller – Trbović, Ured UNICEF-a za Hrvatsku, Zagreb, 2013.

Zehr, H, Gohar, A. (2003). *The Little Book of Restorative Justice*, Pennsylvania: Good Books.

Doktorska disertacija:

Metz K. (2009) *Shame as Narrative Strategy—Prose by Scottish Writers Laura Hird, Jackie Kay, A.L. Kennedy and Ali Smith*, doktorski rad objavljen na: d-nb.info/1010181084/34

Članci:

Braithwaite, J. (2000). Shame and criminal justice. U: *Canadian Journal of Criminology*, Vol. 42, No 3.

Douzinan, C. (2004) Law and Justice, u: Connor, Steven (Ur.) *The Cambridge Companion to Postmodernism*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 202

Harris, N. (2006) Reintegrative Shaming, Shame and Criminal Justice. U: *Journal of Social Issues*, 62 (2) 327-346.

Scheff, T. (2000). Shame and the Social Bond: A Sociological Theory. U: *Sociological Theory*, Vol. 18, No. 1., str. 84.–99.

Scheff, T. (2003). Shame in Self and Society. U: *Symbolic Interaction*, Vol. 26, No. 2, str. 239.-262.

Scheff, T., Retzinger, S. (2000). Shame and Shaming in Restorative Justice. U: Galaway, Hudson (Eds.) *Restorative Justice: International Perspectives*. New York: Criminal Justice Press.

Zhaoding Yang, M. (2011). Annie Ernaux: A Dialectical Relationship between Self and Other in the Game of Shaming. U: *International Journal of Humanities and Social Science* Vol. 1 No. 13, str. 237.-245.

Tekstovi na web stranicama

Charpentier, I. (2006). "Quelque part entre la littérature, la sociologie et l'histoire..."

L'œuvre auto-sociobiographique d'Annie Ernaux ou les incertitudes d'une posture improbable. U: *Contextes. Discours en contexte*, No. 1. (<https://contextes.revues.org/74?lang=fr>)

Flanders, C., (2006). Shame and the Meanings of Punishment. U: *Cleveland State Law Review*, Vol. 54, Saint Louis (<http://engagedscholarship.csuohio.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1226&context=clevstlrev>)

Gilligan, J. (2003). Shame, Guilt, and Violence. *Social Research Vol. 70 (4)*, Shame, str. 1149.-1180. (<http://internationalpsychoanalysis.net/wp-content/uploads/2009/02/shamegilligan.pdf>)

Kahan, Dan, "What Do Alternative Sanctions Mean"? (1996). *Faculty Scholarship Series*. Paper 114. (http://digitalcommons.lawyale.edu/fss_papers/114)

Kamenov, Ž, Majdak M. Razvoj upitnika za procjenu doživljaja neformalne stigmatizacije maloljetnika društveno neprihvatljivog ponašanja (http://www.google.hr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCMQFjABahUKEwiH3MHM_7zHAhWDXhoKHbrVCaE&url=http%3A%2F%2Fhrcak.srce.hr%2Ffile%2F63839&ei=FZTYVcf9C4O9abqrp4gK&usq=AFQjCNHnGiqR0p0kNp0MhujT87b5mADYsw)

Vasiljević-Prodanović, Danica „Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije“ , u: *Specijalna edukacija i rehabilitacija* (Beograd), Vol. 10, br. 3. 509-525, 201 (http://www.fasper.bg.ac.rs/nastavnici/Vasiljevic_P_Danica/predavanja/20131024_1-02-Danica_Vasiljevic_Prodanovic%20Teorije%20kaznjavanja.pdf)

Reisel, D. Neuroznanost popravne pravde (https://www.ted.com/talks/daniel_reisel_the_neuroscience_of_restorative_justice/transcript?language=hr)

Whitman, J. Q.(1998) "What is Wrong with Inflicting Shame Sanctions?". *Faculty Scholarship Series*. Paper 655. (http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/655)

Wurmser, L. (2013). Shame and its Vicious Cycles, Prague: IPA Meeting (<https://www.google.co.uk/#q=leon+wurmser+shame+and+its+vicious+cycles>)